Василь ШАРКАНЬ

ГРАФІКА І ПРАВОПИС СХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ПІДРУЧНИКІВ 1857–1863 РОКІВ

Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Філологія. Випуск 21.
УДК 811.161.2'38
Шаркань В. Графіка і правопис східноукраїнських підручників 1857–1863 років; 14 стор.; кількість бібліографічних джерел – 12; мова українська.

Анотація. У статті охарактеризовано графічні та правописні особливості українських підручників, що були видані в Східній Україні протягом 1857-1863 років, визначено зв'язок графіки й орфографії підручників із графічними і правописними традиціями, що існували до їх появи, а також з'ясовано, які правописні риси досліджуваних праць мали історичну перспективу й усталилися в сучасній українській орфографії.

Ключові слова: нова українська літературна мова, підручник, буквар, арифметика, графіка, правопис.

Summary. The article describes graphic and orthographic features of Ukrainian textbooks published in the Eastern Ukraine during 1857-1863, determines relations of graphic and orthographic traditions existed before their appearance and ascertaines orthographic features fixed in contemporary Ukrainian spelling.

Key words: modern literary Ukrainian, textbook, primer, arithmetic, graphic, spelling.

Історія українського правопису загалом вивчалася в працях Б. Грінченка, А. Кримського, І. Огієнка, М. Жовтобрюха, А. Москаленка, П. Плюща, С. Бевзенка, В. Німчука, О. Гузар та ін. Однак дотепер приділялася недостатня увага правопису українських підручників, виданих у підросійській Україні протягом 1857-1863 років. У працях, присвячених історії українського правопису, найчастіше згадується правопис, використаний П. Кулішем у «Граматці»; менше уваги приділяється особливостям орфографії М. Гатцука, Т. Шевченка, К. Шейковського, а деякі підручники взагалі ще не були предметом дослідження.

Мета нашої статті – охарактеризувати графічну та правописну специфіку україномовних підручників, що були видані в підросійській Україні протягом 1857 – 1863 років. Для досягнення мети ставимо такі завдання: 1. охарактеризувати особливості графіки підручників; 2. окреслити специфіку їх правописів; 3. визначити зв'язок графіки й орфографії підручників із графічними і правописними традиціями, що існували в українському письменстві до появи цих праць; 4. з'ясувати, які правописні риси підручників мали історичну перспективу й усталилися в сучасній українській орфографії.

Об'єктом дослідження послужили такі праці: а) букварі: «Граматка» Пантелеймона Куліша (СПб., 1857), «Домашня наука» Каленика Шейковського (ч. 1 – К., 1860; ч. 2 – К., 1861), «Українська абетка» Миколи Гатцука (К., 1861), «Букварь южнорусскій» Тараса Шевченка (СПб., 1861), «Азбука по методѣ Золотова для южно-русскаго края» Олександра Строніна (Полтава, 1861), «Українська граматка» Іллі Деркача (М., 1861), «Граматка за для українського люду» Леоніда Ященка (М., 1862), «Руководство къ обученію грамотѣ, составленное для малорусскихъ воскресныхъ школъ» Олександра Потебні (напис. до 1862, надрук. у 1899); б) арифметики: «Арихметика» Данила Мороза (К., 1862), «Арихметика або щотниця» Олександра Кониського (СПб., 1863); в) підручник із природознавства «Де-що про світъ Божий» колективу авторів (К., 1863).

У XIX – на початку XX ст. в підросійській та підавстрійській Україні не існувало єдиної української літературної мови, єдиного українського правопису. Ця ситуація була зумовлена об'єктивними причинами (недержавний статус українських земель та української мови, державна роз'єднаність українських територій упродовж століть, відсутність наукових інституцій на зразок Української Академії наук, які могли б розв'язати мовні й правописні проблеми). До середини XIX ст. для передачі нової української літературної мови на письмі використовувалися різні орфографічні системи. Частина правописів базувалася на історико-етимологічному принципі. Такі риси характерні для правопису, що був використаний в «Енеїді» І. Котляревського: звук [и], що з'явився внаслідок злиття давніх [ы] та [і], позначався буквами *и*, *і*, *ы*; [і] < [ѣ] → *ѧ*; [і] < [о], [е] → *и, і* та ін. Послідовніше використання історико-етимологічного принципу характерне для правопису, що вперше був застосований М. Максимовичем у виданні «Малороссійскія пѣсни» (1827): [і] < [ѣ] → *ѧ*; [і] < [о], [е] → *ô*, *ê* тощо. У першій половині XIX ст. простежуємо спроби облаштування українського правопису на фонетичному принципі. Як відомо, тенденцією до фонетизації характеризувалися правописи О. Павловського (1818) (звук [і] незалежно від походження → *і*; африкати [дж], [дз] → *дж*, *дз*; розрізнялися фрикативний звук [г] і проривний [ґ]: [г] → *г*, [ґ] → *кг*; кінцівки дієслів *-ться*, *-шся* → *-цьця*, *-сься* тощо) та «Русалки Дністрової» (1837) ([і] < [о], [е] → *і*; [и] → *и*; [йе], ['е] → *є*; [йо] → *йо*; ['о] → *ьо*; [ў] → *ў*; африката [дж] позначалася сербською літерою *ꙗ*, усунення букви ъ тощо) [11, с. 352-355; 1, с. 30-33; 7, с. 6-8; 9; 10 та ін.].

Оскільки єдиного українського правопису у XIX ст. ще не існувало, то перед авторами українських підручників 1857-1863 років стояв вибір:

або використовувати одну з наявних на той час правописних систем, або створити власну. Видатний український мовознавець Юрій Шевельов у праці «Про критерії в питаннях українського офіційного правопису» слушно відзначив, що в XIX столітті «правопис на Україні був, як правило, справою приватною. Кожна людина мала і використовувала неписане право на власний правопис, або й на кілька відмінних правописів...» [12, с. 498].

1. Графіка підручників. Усі аналізовані українські підручники, за винятком букваря М. Гатцука, були надруковані гражданським шрифтом. В «Українській абетці» М. Гатцука була використана традиційна кирилиця.

У деяких підручниках, надрукованих гражданкою, подавалися зразки й традиційних кириличних текстів. Так, у букварі П. Куліша традиційною кирилицею були надруковані церковнослов'янські тексти: розділ «Молитвы» [К1, с. 142-145] та цитати з Біблії в розділі «Вели́ки слова́ изъ Письма́ Свято́го» [К1, с. 129-141]. У букварі О. Строніна в окремому уроці на с. 20-21 було подано церковнослов'янські літери *ѕ, ꙋ, ѫ, ѧ, ѧ, ѯ, ѱ, ѻ, ѵ, ѹ, ѿ* і коротенькі тексти для читання церковнослов'янською мовою.

На початку букварів П. Куліша, М. Гатцука, К. Шейковського й Т. Шевченка, відповідно до тогочасної традиції та методики навчання, що використана в цих підручниках, подано алфавіти.

П. Куліш і Т. Шевченко подали в своїх букварях традиційний на той час російський алфавіт, який нараховував 36 літер: *а, б, в, г, д, е, ж, з, и, і, й, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш, щ, ъ, ы, ь, ѣ, э, ю, я, ѳ, ѵ*. Ця абетка від сучасної української відрізняється буквами *ъ, ы, ѣ, э, ѳ, ѵ*.

Літери *ѳ* і *ѵ* у самому тексті букваря Т. Шевченка не вжиті. Буква *ѵ* у «Граматці» П. Куліша використана тільки в церковнослов'янських текстах; П. Куліш уживає в тексті підручника й латинську букву *g* на позначення звука [г] (*gáнокъ*) та літеру *ё* на позначення [йо] та ['о], хоча ці букви не були подані в алфавіті. П. Куліш у розділі «Правила для учителя» пояснює, що залишив в алфавіті літери *ы* та *ѣ* тільки тому, що вони є в церковних текстах [К1, с. 7].

В алфавіті К. Шейковського теж 36 букв, проте цей алфавіт відрізнявся від азбуки П. Куліша й Т. Шевченка тим, що тут не було вміщено літер *й, ь, ѣ, ъ, ѳ, ѵ*, натомість подавалися букви *ґ, є, ц, ѕ, ío, ў*. Після алфавіту К. Шейковський зробив примітку: «*Ґ читаєц'ця як латын'с'ке g, ѕ як дз, ц як дж, є як славян'с'ке є*» [Ш1, с. 3]. Буквосполучення *ío* вживалося на позначення сполучення звуків [йо] та пом'якшення приголосного перед [о].

У підручниках О. Строніна та Л. Ященка були подані розрізні азбуки, що використовувалися при золотівському методі навчання грамоти. У букварі О. Строніна в розрізному алфавіті було подано такі ж літери, як і в букварях П. Куліша й Т. Шевченка, однак тут була відсутня буква *й*, хоча в тексті підручника ця літера вживалася. У розрізній азбуці, поданій у «Граматці за для українського люду» Л. Ященка, були вміщені такі літери: *о, а, с, х, ш, п, т, и, е, в, д, к, у, б, г, з, л, м, р, і, ю, н, ц, ч, я, ж, ф, щ, э, ъ, ь, й*. Як бачимо, цей алфавіт відрізнявся від сучасного літерами э, ъ, у ньому не було букв *ґ, є, ї*, які наявні сьогодні.

Загалом же для підручників П. Куліша, О. Строніна, І. Деркача, Л. Ященка, Д. Мороза, О. Кониського та праці «Де-що...» характерна така графіка, яка використовувалася в кулішівці.

М. Гатцук не взяв до уваги намірів його попередників та сучасників упорядкувати український фонетичний правопис з використанням гражданської графіки. В «Українській абетці» він зробив спробу повернутися до старої, кириличної графіки. Автор пояснює вибір такого письма тим, що «повинны̆ склести свою працю, пи́лнуючи, шо̆-б вона, як перший ꙋчи̇нок, була на̇лаштовіша люду мало-му, - ла̀сила-б ого рідним та звичним ому словом и не трудчала-б ого від себе важки̇м примўшне - на-да̀нним ому писане́м» [Г., с. IV]. Саме тому М. Гатцук «принтримаꙋ̆ не Петрїꙋ̆ськоі̆ абѐцції, яка не здаѓ̆ня до нашоі̆ мови, але церкоꙋ̆ноі̆, - и такого на̀вїѓ̆ писа́ня [орфографїі̆], яке правꙋ̆дне було̀ ꙋ нас и ꙋнерꙋ̆шилоі̆ по старо́писях нашиx». Алфавіт М. Гатцука складався з 31 графеми: *аА бБ вВ гГ дД еЕ єЄ жЖ зЗ іІ ї̇Ї нН кК лЛ мМ нН оО пП рР сС тТ ꙋУ ꙋ̆Ꙋ̆ фФ хХ цЦ чЧ шШ щЩ юЮ яЯ*. Автор у своїй графічній системі не використав давніх кириличних літер *ѕ, ѱ, ѯ, ѿ, ѵ, ы, ь, ѣ, ѳ, ѡ, ѫ, ѧ, ѵ*, оскільки без них, як і без титлів, на його думку, можна належним чином передати фонетичні особливості української мови. Літери *й* автор також не вживає. М. Гатцук додав до своєї графіки букву *ї* (іту), використовував літеру *ꙋ̆* для позначення наголошеного [у]. Для його підручника характерна специфічна система надрядкових знаків: кендема –ˮ (М. Гатцук її називає *«ꙋ̆ка» – ійка*), паєрики –ˈ («мꙗка зꙋпинка»), ˇ («важка зꙋ-пинка») і камора –̂.

У букварі М. Гатцука подекуди для позначення років вживаються й кириличні цифри. Навіть на титульній сторінці підручника рік його видання позначено кирилицею – *ѧ҃ѿѯ҃л*, такі ж цифри вжиті ще в двох випадках – для позначення номера розділу та року видання книги «Ключ Розꙋмѣнїꙗ» [Г., с. 112 (прим.)]. Однак у самому тексті підручника здебільшого вживаються арабські цифри.

На с. 115 М. Гатцук подав і «петрівську» абетку, тобто гражданське письмо, – такий алфавіт, який був представлений у букварі О. Строніна.

Як бачимо, найближчою до сучасного українського алфавіту була абетка Л. Ященка.

2. Правопис підручників. В аналізованих працях використовувалися різні правописні системи: 1) кулішівка – у підручниках П. Куліша, О. Строніна, І. Деркача, Л. Ященка, Д. Мороза, О. Кониського та в праці «Де-що...»; 2) правопис М. Гатцука; 3) правопис К. Шейковського; 4) правопис букваря Т. Шевченка; 5) правопис підручника О. Потебні.

2.1. Кулішівка. Буквар П. Куліша 1857 року – одна з перших публікацій в історії української літературної мови (поряд із «Записками о Южной Руси» 1856-1857 рр.), у яких застосовано фонетичний правопис письменника. П. Куліш у своєму правописі використав орфографічні надбання своїх попередників (О. Павловського, Г. Квітки-Основ'яненка, «Русалки Дністрової», А. Метлинського та ін.), об'єднавши їх в одній правописній системі, яку згодом галичани назвали кулішівкою [1, с. 33; 11, с. 356]. У «Граматці» в розділі «Пра́вила для учи́теля» автор навів орфографічні риси, яких, на його думку, слід дотримуватися в українському письмі [К 1, с. 7]. Правопис П. Куліша вплинув на орфографічні особливості підручників 1857-1863 років, оскільки був використаний не тільки в «Граматці», але й у букварях О. Строніна, І. Деркача, Л. Ященка, в арифметиках О. Кониського та Д. Мороза, у підручнику «Де-що про світъ Божий». За цими підручниками простежуємо правописні особливості кулішівки. Серед них виділяємо риси, які не виявилися перспективними, не ввійшли до сучасного українського правопису: 1) збереження ъ у кінці слів після твердих приголосних; 2) [йі] → *і*: *Украінською* [К1, с. 2][*]; 3) [йе] → *е*: *есть* [Д., с. 17]; 4) в букварі Л. Ященка й арифметиці Д. Мороза ['е] → *е*: *оста́нне* [Я., с. 4], *оповіданне* [М., с. 3]; проте в підручнику Д. Мороза, починаючи з с. 39, зрідка трапляється вживання букви *є*: *питаннє* [М., с. 39]; 5) у ряді підручників на початку слів та після голосного [е] → э: *эге* [С., с. 12; Я., с. 15], *экваторомъ* [ДсБ, с. 27], *поэтъ* [К., с. 23]; 6) [йо] та ['о] → *ё*: *ёму́*, *цёго* [Д., с. 4]. Рідше в цій позиції вживається літера *е*; 7) там, де сьогодні ставимо апостроф, уживалася буква ъ або *ь*: *кро́вью* [Я., с. 17]; 8) розрізнення на письмі двох звуків – фрикативного [г], що позначався буквою *г*, та проривного [ґ], який у більшості підручників позначався літерою *g*: *фиga* [С., с. 9], *дзиga*, *gрунту* [ДсБ, с. 20, 82]. Однак у букварі Л. Ященка на позначення звуків [г] і [ґ] вживається одна буква – *г*. Л. Ященко розрізняє вимову цих звуків і пояснює, чому вони позначаються одною літерою: «*При́голосний значо́къ г тежъ вимовля́етця тве́рдо, въ де́ котри́хъ слова́хъ, и́нши даю́ть ему́ нову́ фігуру (G, g) а намъ сёго́ не тре́ба, бо, зна́ючи мо́ву, прочита́емъ як слідъ: дзига, гуля. Коло ганку на дзиглику сидить старенький дідусь*» [Я., с. 15]; 9) там, де сьогодні в дієсловах усталилося написання *–ться*, *-шся*, автори часто писали *-тьця*, *-тця*, *-ц'ця*, *-сся*: *бъютьця* [С., с. 19], *годи́тця* [Я., с. 4], *кін'чаєц'ця* [Ш2, с. 3]; *ди́висся* [Я., с. 17], *помиляесся* [ДсБ, с. 20]; однак трапляється і нормативне з сучасного погляду написання: *намерзнешся* [ДсБ, с. 49]; найпослідовніше *-ться* в дієсловах писав О. Кониський: *пишуться* [К., с. 1].

У правописі досліджуваних підручників зафіксовано ряд орфографічних рис, які використовуються і в сучасній орфографії: 1) [и] → *и*: *дити́на* [К1, с. 1]; 2) [і] → *і*: *зовсімъ* [Я., с. 3]. Однак у підручниках І. Деркача, Л. Ященка, Д. Мороза у ряді випадків натрапляємо на вживання букви *и* там, де сьогодні пишемо *і*; 3) [е] → *е*: *дерево* [С., с. 12]; 4) у букварях П. Куліша та О. Строніна, а також в «Арихметиці» О. Кониського ['е] → *є*: *тре́тє* [К1, с. 83], *синє* [С., с. 8], *сусіднє* [К., с. 17]; для підручника «Де-що про світъ Божий» характерна непослідовність у використанні літер *є*, *е* для позначення звукосполучення [йе] та звука [е] після м'якого приголосного.

Більшість рис кулішівки до П. Куліша використовувалися й іншими авторами: буква *g* вживалася на позначення звука [ґ] ще в староукраїнському письменстві з XVI ст. [1, с. 28], у середині XIX ст. [ґ] → *g* у виданні «Байки і прибаютки» Л. Боровиковського (1852); [е], [йе] → *е* ще в «Енеїді» І. Котляревського (1798); [і] → *і* в правописі О. Павловського (1818); [и] → *и*, ['е] → *є* в «Русалці Дністровій» (1837); [йо], ['о] → *ё* у максимовичівці (1827) тощо.

2.2. Правопис букваря М. Гатцука. В «Українській абетці» (М., 1861) М. Гатцук використав свій правопис, який до того вже застосовував у фольклорному збірнику «Ўжинок рідного поля» (М., 1857). Однак зазначений фольклорний збірник був надрукований гражданським шрифтом, тому в букварі М. Гатцук прилаштував свій правопис до традиційної кирилиці. За цей шрифт М. Гатцука розкритикував автор рецензії «О малорусских азбуках» («Московськіе вѣдомости», № 180), що підписався як А. Т...ій. У відповідь М. Гатцук опублікував статтю «О правописаніяхъ, заявленныхъ Украинскими писателями съ 1834 года по 1861 г.» [2], де не тільки обґрунтував свою позицію щодо вживання традиційного кириличного шрифту, але й продемонстрував прекрасне знання історії української графіки й орфографії.

Для правопису «Української абетки» М. Гатцука характерні такі риси: 1) [і] → *ї*: *тїлки*, 2) [йі] → *ї́*: *ї́, молодї́, своє́ї́*, 3) [е] → *є* (*є*): *себе*, 4) [йе], ['е] → *є́* (*є́*): *є́вангелїє́*; 5) [и] → *и*. *почнилючи*; 6) [йо], ['о] → *о̂*: *своо̂мꙋ*, *змало̂вани*; 7) [йа], ['а] → *ѧ*: *ѧко́*, *трапляѧлосѧ*; 8) [ў] → *ꙋ*: *викинꙋꙋ*; 9) наголошений [у] → *ꙋ́*; 10) там, де було прийнято вживати літери *ь* і *ъ* для позначення роздільної, М. Гатцук використовував паєрики –ˢ («*мѧка зꙋпинка*»), ˣ («*важка зꙋпинка*»). Отже, паєрикˢ уживa-

[*] З огляду на регламентований обсяг статті не будемо наводити прикладів із усіх підручників.

вся там, де сьогодні пишемо апостроф (*мѧкл, бѣчн*), а також для позначення м'якості приголосного (*скїйки*); «важка зꙋпинка» теж використовувалась для позначення роздільної вимови: *тꙋлеж, зꙋлкого-б-то*; 11) кендему (ˮ) М. Гатцук уживав над літерами ѧ̈, є̈, ї̈, ӥ, ӧ, ꙋ̈, ю̈, ѧ̈, що читалося як *ай, ей, ій, ий, ой, уй, юй, яй*: *нагїрш, передє, валнїшого* тощо; кендема, по суті, вживається замість букви *й*, яку в підручнику не зустрічаємо: ꙋ̈дꙋт (пор. суч. літ. *йдуть*), д̈є (пор. суч. літ. *йде*), ї̈стоти (пор. суч. написання *йстоти*, суч. літ. *істоти*) тощо; 12) М. Гатцук не вживає літери *я*. Як бачимо, для правопису М. Гатцука характерна тенденція до високої фонетизації.

Хоча правопис М. Гатцука, використаний в «Українській абетці», не набув поширення, проте, на думку дослідників, саме йому сучасна орфографія завдячує відновленням давнього паєрика – сучасного апострофа [5, с. 82].

2.3. Правопис підручників К. Шейковського. «Пис'мо – образ мовы: як пышец'ця, так и говорят», – так охарактеризував К. Шейковський фонетичний правописний принцип в одному з текстів для читання в своєму букварі [Ш1, с. 12]. Правопис К. Шейковського характеризується загалом прагненням до фонетичного написання слів.

Більшість правописних рис «Домашньої науки» К. Шейковського не усталилися в сучасній українській орфографії: 1) [и] → *ы*: *голоснымы* [Ш1, с. 5]; 2) [е] → э, рідше – *е*: *бэрэженого й Бог бэрэже* [Ш1, с. 10]; 3) звук [дз] → *ѕ*: *ѕеркал'це* [Ш1, с. 7]; 4) звук [дж] → *ц*: *цэрэло* [Ш1, с. 7]; 5) [йо], ['о] → *îо*: *îого* [Ш1, с. 5], *лîон* [Ш1, с. 9]; 6) [йі] → *і*: *Кыів* [Ш1, с. 1]; 7) [ў] → *ў*: *наўчаты* [Ш1, с. 7]; 8) м'якість приголосного позначається апострофом: *лял'ка* [Ш1, с. 6]; 9) роздільна вимова у деяких випадках позначається літерою ъ (*пъята* [Ш1, с. 5]), а іноді зовсім не позначається: *мяхкі* [Ш1, с. 3] тощо.

Однак деякі орфографічні риси К. Шейковського усталилися в сучасному українському правописі: 1) відсутність літери ъ у кінці слів; 2) [і] → *і*: *лічба* [Ш1, с. 4]; 3) [йе] → *є*: *читаєц'ця* [Ш1, с. 3]; 4) для підручника К. Шейковського характерне розрізнення на письмі двох звуків – фрикативного [г], що позначався буквою *г*, та проривного [ґ], на позначення якого вживалася літера *ґ*, що подібна до сучасної нормативної *ґ*: *Ѕыґй* [Ш1, с. 4].

М. Гатцук у статті «О правописаніяхъ, заявленныхъ Украинскими писателями съ 1834 года по 1861 г.» відзначив, що запровадження К. Шейковським окремих літер *ц* і *ѕ* для позначення звуків [дж] і [дз] є позитивною рисою його правопису.

Деякі правописні риси, вжиті К. Шейковським, існували ще до появи його підручника. Вживання літери *ґ* для передачі звука [ґ] веде свою традицію ще з давньоукраїнського періоду, а саме з греко-церковнослов'янської граматики «Адельфотес», виданої львівським братством у 1591 р. Запропонована К. Шейковським буква *ґ* подібна до сучасної літери *г*, однак не тотожна їй; [йо], ['о] → *іо* в «Енеїді» І. Котляревського та в правописі О. Павловського; [и] → *ы*, [і] → *і* в правописі О. Павловського; М. Максимович уживав літеру *ў*; для «Русалки Дністрової» характерним було використання букви *ў* на позначення [ў], *ц* для передачі африкати [дж], *є* – для позначення звукосполуки [йе], усунення ъ тощо.

2.4. Правопис букваря Т. Шевченка. Докладно зупинятися на висвітленні цього питання не будемо, оскільки про це йдеться в нашій статті «Мова і правопис букваря Тараса Шевченка (1861)» (у друці). Назвемо тільки особливості цього правопису: у кінці слів збережено ъ; [і] → *и*, *і*; [и] → *ы, и*; [е] на початку слова → э, у середині та кінці слова → *е*; [йе] → *е*; [йі] → *и*, рідше – *і*; [йо], ['о] → *ё*; звуки [г] і [ґ] позначалися однією буквою – *г*; на позначення роздільної вимови вживається *ь* тощо.

2.5. Буквар О. Потебні був написаний не пізніше 1862 року, проте його було опубліковано лише в 1899 році в журналі «Кіевская старина» [П., с. 3-12]. Буквар молодого вченого, який тоді тільки починав свою кар'єру ад'юнкта Харківського університету, не був надрукований з причин, незалежних від автора. Відомо, що ще 1864 або 1865 року О. Потебня передав рукопис своєму учневі В. Гавришу, який і розмістив публікацію в журналі «Кіевская старина» вже після смерті мовознавця [П., с. 1-2].

Як відомо, Валуєвський циркуляр 1863 року припинив видання підручників українською мовою, а Емський указ 1876 року заборонив використання українського правопису. З того часу україномовні тексти друкувалися «ярижкою», або «романівкою», тобто російським правописом. Оскільки буквар О. Потебні був надрукований уже після появи цих заборон, а в передмові до самого видання не вказано, чи в ньому збережено орфографію автора, то сьогодні важко визначити, чи в публікації передано правопис самого О. Потебні, чи орфографію підручника змінено у відповідності до тогочасних офіційних вимог, тобто на «ярижку».

Для букваря О. Потебні характерні такі орфографічні особливості: 1) вживається ъ у кінці слів; 2) [і] → *и*, перед голосними та [й] звук [і] → *і*; проте в кількох випадках літера *і* вживається й перед приголосними: *въ міру* [П., с. 3], *зрісъ* [П., с. 4]; 3) [и] → *ы*; 4) [е] → е; 5) [йе] → *е*; 6) [йо], ['о] → *ё* тощо. Ці риси були характерні для правописів харківських письменників першої половини XIX ст. – П. Гулака-Артемовського, Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки та ін. [10, с. 515]. Цікавим є те, що О. Потебня на початку букваря, наводячи літери на позначення голосних звуків та парні до них йотовані літери, подав букву *ї* = [йі]. Однак у тексті підручника не натрапляємо на приклади вживання цієї літери.

На основі проведеного дослідження можемо зробити певні підсумки.

Усі автори, крім М. Гатцука, застосували у своїх підручниках прогресивний і вже усталений на той час гражданський шрифт. Із усіх алфавітів, представлених у букварях, найближчим до сучасного був алфавіт Л. Ященка (1862).

У розробці правописних рис українського письма автори підручників використали надбання своїх попередників та сучасників. Більшість орфографічних рис українських підручників 1857-1863 років уживалися в тих чи інших правописних системах ще до появи цих праць, деякі риси були характерні ще для староукраїнської традиції.

Загалом для всіх досліджуваних підручників характерні такі особливості правопису: 1) тенденція до високої фонетизації, особливо в букварях К. Шейковського та М. Гатцука; 2) варіантність написань у межах одного підручника, іноді навіть у одному реченні (*ёго-жъ іли, и зъ ёго шкури й одежу собі справляли* [ДсБ, с. 7]); 3) неусталеність у вживанні великої букви (*прозвали іхъ Запорóжцями, а зéмлі – запорóжьемъ* [Я., с. 21]); 4) відсутність усталених норм у написанні слів разом, окремо, через дефіс (...*Чи я и справді втну по-московські и по-славъянські, такъ якъ бы й по украінські* [С., с. 21]); 5) позначення сполучника *і* літерою *и*; 6) неусталеність у написанні суфікса *-ськ-*, який передавався то як *-ьск-*, то як *-ск-*, то *-ськ-*; 7) передача *-ться*, *-шся* в дієсловах як *-тьця*, *-тця*, *-ц'ця*, *-ться*, *-сся*; 7) невпорядкованість пунктуації.

У сучасній українській орфографії усталилися такі правописні риси досліджуваних підручників: 1) [и] → *и* (всі автори, крім К. Шейковського, Т. Шевченка, О. Потебні); 2) [і] → *і* (всі автори, крім М. Гатцука, Т. Шевченка, О. Потебні); 3) [е] → *е* (П. Куліш, І. Деркач, Д. Мороз та ін.); 4) ['е] → *є* (П. Куліш, О. Стронін, О. Кониський, «Де-що...», К. Шейковський); 5) [йе] → *є* («Де-що...», К. Шейковський); 6) відсутність ъ у кінці слів (К. Шейковський, М. Гатцук); 7) більшість авторів розрізняли на письмі фрикативний звук [г] і проривний [ґ], позначаючи [г] літерою *g* (П. Куліш, О. Стронін, «Де-що...») або *ґ* (К. Шейковський); таке розрізнення характерне й для сучасного українського правопису, проте сьогодні для позначення звука [ґ] усталилася інша літера – *ґ*; 8) М. Гатцук для позначення роздільної вимови вживав паєрик – сучасний апостроф; 9) О. Потебня у своєму підручнику вжив букву *ї* у значенні звукосполучення [йі].

Важливо підкреслити, що в підручниках 1857-1863 років простежуємо прояви кодифікації українського правопису: автори підручників використовують кращі, на їх думку, надбання своїх попередників та сучасників. Так, правопис П. Куліша був використаний іншими авторами – О. Строніним, І. Деркачем, Л. Ященком, Д. Морозом, О. Кониським. Мали місце й пошуки інших варіантів української орфографії. До цього вдавалися М. Гатцук, К. Шейковський.

Список умовних скорочень

Г. – Гаццꙋк Микола. Ꙋкраїнска абєтка. – Москва: Ꙋ друꙋкарні Ꙋнїверсїтєцкої, ѧ҃ѿ҃ѧ [1861]. – 117 с.
Д. – Деркачъ Илья. Українська граматка. – М.: Въ друкарні Каткова и Т-ва, 1861. – 21 с.
ДсБ – Де-що про світъ Божий. – К.: Въ друкарні Минятова и Федорова, 1863. – 119 с.
К. – Конисський Олександеръ. Арихметика або щотниця. – СПб., 1863. – 68 с.
К1 – Кулішъ П. Грамáтка. – СПб.: Въ друкарні П.А. Куліша, 1857. – 149 с.
М. – Морозъ Данило. Арихметика. – К.: У друкарні А. Гаммершмида, 1862. – 68 с.
П. – Руководство къ обученію грамотѣ, составленное для малорусскихъ воскресныхъ школъ А.А. Потебней // Киевская старина. – Томъ LXVI. – 1899. – Августъ [Приложеніе]. – С. 1-15.
С. – Стронін О. Азбука по методѣ Золотова для южно-русскаго края. – Полтава: Въ губернской типографіи, 1861. – 25 с.
Ш. – Шевченко Т. Букварь южнорусскій. – СПб.: Въ печатни Гогенфельдена и К°, 1861. – 24 с.
Ш1 – Шэйковскый К. Домашня наука. Ч. І: Початкы. – К., 1860.
Ш2 – Шэйковскый К. Домашня наука. Ч. ІІ: Выш'ші початкы. – К.: Ў друкарні И. и А. Давы, 1861. – 19 с.
Я. – Ященко Л. Граматка за для українського люду. – М.: Въ друкáрні Каткова и Т-ва, 1862. – 23 с.

Література

1. Бевзенко С.П. Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови / С.П. Бевзенко. – К.: Вища школа, 1991. – 231 с.
2. Гатцук М. О правописаніяхъ, заявленныхъ Украинскими писателями съ 1834 года по 1861 г. / Микóла Гаццýк // Основа. – 1862. – Липень. – С. 1-23.
3. Грінченко Б. Три питання нашого правопису / Борис Грінченко // Історія українського правопису: XVI – XX століття : хрестоматія / НАН України, Інститут української мови. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 170-191.
4. Дзендзелівський Й.О. Заходи Петербурзької Академії наук щодо впорядкування українського правопису // Дзендзелівський Й.О. Українське і слов'янське мовознавство : збірник праць / Йосип Дзендзелівський. – Львів, 1996. – С. 380-393.

5. Історія українського правопису: XVI – XX століття : хрестоматія / НАН України, Інститут української мови. – К.: Наук. думка, 2004. – 582 с.
6. Кримський А. Нарис історії українського правопису до 1927 року / Агатангел Кримський // Історія українського правопису: XVI – XX століття : хрестоматія / НАН України, Інститут української мови. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 393-414.
7. Німчук В. Переднє слово / Василь Німчук // Історія українського правопису: XVI – XX століття : хрестоматія / НАН України, Інститут української мови. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 5-26.
8. Огієнко І.І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / Іван Огієнко (Митрополит Іларіон) / [упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М.С. Тимошик]. – К.: Либідь, 1995. – 296 с.
9. Півторак Г.П. Максимовичівка / Г.П. Півторак // Українська мова : енциклопедія. – Вид. друге, виправл. і доповн. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. – С. 328.
10. Півторак Г.П. Правопис / Г.П. Півторак // Українська мова : енциклопедія. – Вид. друге, виправл. і доповн. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. – С. 514-516.
11. Плющ П.П. Історія української літературної мови / П.П. Плющ. – К.: Вища школа, 1971. – 423 с.
12. Шевельов Ю. Про критерії в питаннях українського офіційного правопису // Шевельов Ю. Вибрані праці : у 2 книгах. – Кн. 1: Мовознавство / [упор. Л. Масенко]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 498–510.

Шаркань Василь – аспірант кафедри української мови УжНУ.